

Gombolyag mint drachma

A nyelvi érintkezés egy lehetséges nyoma

1. Pályakezddésem egyik meghatározó élménye volt, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemen futó Biblia Mediaevalis Hungarica nevű projektben 2014 óta hallgatóként, majd doktoranduszként részt vehettem. A csoport egykor Bárczi Ildikó tanárnő ötlete után jött létre (HAADER 2021: 99), később Haader Lea tanárnő vezetésével rendeztük kereshető adatbázisba az ómagyar kódexek újszövetségi részeit. A munka során a párhuzamos szövegeket olvasva, feldolgozva közösen beszéltük meg a felmerülő kérdéseket. Ám volt egy kérdés, amely akkor nyitva maradt. Írásomban erre próbálok egy lehetséges magyarázattal szolgálni.

2. A címben is szereplő *drachma* és *gombolyag* Lukács 15: 8–9. versének korai magyar fordításában bukkan fel egymásnak megfeleltethető módon. A szövegrészletet három egymással talán valamilyen szöveg hagyományon keresztül érintkező kódexből hozom, ebből kettőben szerepel a szó. A három kódex egymáshoz való viszonyát régóta vizsgálják a kutatók (SZILY 1912; MÉSZÖLY 1913; KÁROLY 1955; összefoglalóan legutóbb HAADER 2019: 143), eddig megnyugtató eredmény nem született, de a rendelkezésre álló anyag szűkössége és jellege miatt minden kétséget kizáró magyarázat talán nem is várható.

Ha a három szövegrészt egymással párhuzamosan szemléljük (lásd az 1. táblázatot), több különféle szempontból hasznos információ is kihámozható belőlük. Ezek közül a *drachma* szóval kapcsolatos kérdéseket mutatom be. Ide kötődik az is, hogyan függ össze a *drachma* a Döbrentei-kódex és Jordánszky-kódex *gombolyag* szavával. Sajnos az utóbbi két kódex viszonyára egy példából messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, de talán némi hasznos adalék kinyerhető a szavak vallatásából.

1. táblázat

Párhuzamos szöveghelyek

Kódex neve és keletkezési ideje	Betűhű szövegrészlet
MünchK. 74ra ¹ (1466)	Auag mel' nēberi valuan didragmat / & ha èlueztēdi az eggic dragmat / nēdē žquētnēket goit è / & megfogat't'a è a-hazat / & zērlēmest mīg kērēsi mignē mīg lēl'l'è & micor lēlēndi egbē hya ɔ azžon baratit / & / žomžedit mōduan / egēmbē ɔrɔl'lētec ēn vēlem / mert mīg lēltēm a-dragmat kit ēl vēztettēm vala
DöbrK. 352 (1508)	Vag mel' azžonembernek vagon tiz gombol'agia : es ha elveztendi eg gombo lagiat : nem de meg goyt'ae zevedneket · es zerel mest meg keresj : mig nem lele Es mikoron meg lelendi be hyia baratit es zomzedit mondvān · ɔr vendezietek velem mert meg lelem az gombolagot kit el veztettem vala

¹ A kódex betűformát tükröző szövegközlését nem követtem, a z, r, f grafémákat, illetve az 'és' jelentésű jelet egyszerűsítve közlöm.

JordK. 126v (1516–19)	Awagŷ mely azzonŷallathnak vagŷon tŷz gomba- -lŷaga · ha ez teeweztendŷ egŷket : Nem -de faklŷath gŷoŷth · es fŷel hannŷa m- -ŷnd az hazat · es nagŷ zorgalmatoŷŷag -gal keresŷ · mŷglen nem lelŷ hŷwt Es mŷkoron megh lŷlendŷ ² · be hŷwŷa hŷw baratŷth es zomzeedŷth · mondwan hŷwnekŷk / Ewrŷllŷetek en velem · mert megh leeltem az gombolŷagot kŷth el vezettem vala ·
--------------------------	--

A *gombolyag* szót latinul megadott ’dragma’ jelentéssel más forrásból nem ismeri a NySz. (1: 1095), a TESz. (1: 1072–1073), az EWUng. (467), és az ÚESz. sem veszi fel a szónak ezt a jelentését. Szerepel viszont még a Schlägli szójegyzékben (1405 k.): „dragma: *gombolag*” (Gl. 268).

A Müncheneri-kódex *didragmat* és *dragmat* formában rögzíti a szót, az előbbi ’két drachmát érő’ jelentésű. NYÍRI a kiadott szöveget egy megjegyzéssel látta el, melyben utal arra, hogy itt a *didragmat* alak fordítása nem felel meg a latinnak (ott tíz drachma szerepel), a fordító magyarította a szót. A *dragma* alakot magyar fejleménynek gondolhatjuk, joggal tehetjük fel, hogy egy **drakma* előzményből jött létre azáltal, hogy a *k*-t a mellett lévő *m* zöngéssé tette. Másrészt feltehetnénk, hogy a *g* itt a *χ* jeleként szerepelne, de a *χ* helyén lenne inkább várható – ahogy néhány régi személynév és helynév példája mutatja, vö. a *Vojtek* személynévvel: 1293: *Vogtich* (ÁSz.), a *Bodajk* helynévvel: 1193: *Bodogth* (Gy. 2: 351–352). Ez a jelölés már az időviszonyok miatt is szokatlan volna, korai ahhoz, hogy még a 16. században is felbukkanjon, a *χ* jele inkább a *h*. De a *dragma* alak a latinban is szerepelhet, vö. *dragmam*, *dragmas* (Vulgata 1638).

A Döbrentei-kódex sajátos szóhasználatáról híres: szövegeiben a paraszti élethez köthető kifejezések jelennek meg, amelyek afféle parasztbiblia képét festik. Másrészt kiegészítésekkel, betoldásokkal teszi elevenebbé, hozza a hallgatóság élményeire közelebbivé a szöveget (HAADER 2021: 99). A kódex nyelvallapota arra utal, hogy a másolás idejénél jóval korábbi minta volt Halábori előtt (HAADER 2021: 100). Az ennél később készült Jordánszky-kódex szövege nem mutat sok egyezést, mégis feltűnő, hogy a *drachma* helyett mindkét szövegben *gombolyag* szerepel. Talán olyan forrásból dolgoztak a scriptorok, melynek sajátosságából következett az, hogy azonos módon ültették át magyarra a szöveget.

Figyelemre méltó, hogy a NySz. a TOLDY–VOLF-féle kiadásból idézi az ADÓ címszó alatt a Jordánszky-kódex egy további helyét, ahol jelentésben – minden bizonnyal a latin megfelelő alapján – megadják a drachmát: „Adot [!] zedyk vala : didrachma aecipiebant” (NySz. 1: 15). Ez arról árulkodhat, hogy a fordító annak ellenére, hogy használja a *gombolyag* szót, érti a pénznem jelentését a szónak, és ismeri a szóhasználat mögötti történelmi valóságot is: a didrachma volt az éves adómenyiség, amelyet minden zsidónak be kellett fizetnie (LÉON-DUFOUR 2008: 167, 168, 482–484).

A régiségben a *drachma* ’marék, maréknyi (fémdarab)’ hat, vagyis egy maréknyi vaspálca értékű súlymérték volt (MATICSÁK 2018: 14, 22, 66). A magyar gombolyag és a pénz- vagy súlyegység közötti szemléleti alap, amely a megfeleltetést lehetővé teszi nincs kellően tisztázva – talán egy drachma azonos értékű volt egy gombolyaggal, esetleg a gurulás képzete állhat mögötte (BÁCSI 2022: 15); vagy a marék pálca összefűződő alakja hasonlíthatott a fonalak kötegére.

² A szó első *e* betűje fölött interlineáris *e* betoldása látszik.

3. A bizonytalansághoz egy másik magyarázati lehetőség is hozzájárulhat. Nem ismeretlen jelenség, hogy a régiségben különböző nyelvű szövegek felhasználásakor értelemzavaró torzulások következnek be. Egy ilyen ismert példában az ómagyar Trója-regény is érintve van. HADROVICS LÁSZLÓ vizsgálatai vezettek arra, hogy a délszláv fordításban 'fekete üveglő' értelmű szövegrész a magyar *'felette üreg ló', vagyis 'igencsak üreges vagy tágas ló' szerkezetből származik. HADROVICS úgy vélte, hogy a rontásért magyar másoló is felelős lehetett (HADROVICS 1954: 148–149). De a délszláv szöveg alkotója felhasználta a rontott magyar szöveget – tehát magyar–szláv nyelvi érintkezés jött létre –, így örököltette meg a szerkezetet.

Hasonló jelenséget képzelek el a **drakma* és a *gombolyag* mögött. Az a gyanúm, hogy a *dracma* lehet a kiindulási pont. A -*cm*- betűkapcsolat bizonyos korabeli írástípusokban igen hasonló volta a -*tw*- betűkapcsolattal juttat el minket egy *dratwa* szóalakig. Másrészt a *drachma* alak is képes egy *drathwa*-féle formát felidézni, ha olyan lejegyző fejében keressük a tévesztést, aki ismeri a *t* jel néma *h*-val megtoldott *th* változatát.

A *dratwa* a lengyelben jövevényszó, mely végső soron a német *drehen* 'csavar, sodor' igéből származik (HADROVICS 1992: 129). Ennek ófelnémet alakja *drāen* 'runden, dreheln, erhaben ausarbeiten', középfelnémet alakja *dræjen*, *dræhen* 'sich drehend bewegen, wirbeln, dreheln'.³ Ennek az igének ablautos tövel képzett alakja, a *Draht* 'fonal' főnévi alakja jelentésváltozáson ment át annak köszönhetően, hogy a 14. században felfedezték Nürnbergben a fémek húzását, így a korábbi szóalak az új fogalom – sodort fémszál – megnevezésére is átvonódott a hasonlóság alapján. Átkerült a szó a magyarba is, 1532: *Droth*, *Drott* (ÜESz. *drót*). De a szláv nyelvek is átvették, megőrizve az eredeti 'fonal' jelentést: szerb-horvát *dreta* és *dretva*; szlovén *dreta*, *dretev* és *dretva*; ócseh *dratev* és *dratva*; lengyel *dratew* és *dratwa* – ezen keresztül az oroszba is átment *dratva* alakban (HADROVICS 1992: 129).

Ennek tükrében úgy gondolom, hogy egy lat. *dracma* ~ *drachma* → le. *dratwa* ~ ? *drathwa* → m. *gombolyag* sor tehető fel. További kutatások tárgyát képezheti, hogy a feltett hiba csak téves kiolvasás eredménye, vagy valóban létezett egykor a feltett hasonló írásképmiatti téves fordításban lejegyzett bibliai szöveghely. Nem eredhet mindez közvetlenül a német fordításhagyományból, mert ott a latin szövegben szereplő pénznemet német reáliájával (*pfennig*) helyettesítették (HADROVICS 1994: 24).

Halábori Dobos Bertalan az 1508-ban általa készített Döbrentei-kódexben felfedi személyét: kiderül róla, hogy a Bereg vármegyei Halábor faluból származott. Szerepel a neve a Krakkóban tanuló diákok 1495-ös névsorában: „Bartholomeus Gregory de Halabor”, illetve egy 1512-es oklevélben egri egyházmegyes pap és császári közjegyzőként írt alá: „Bartholomeus presbyter, natus Gregorij Dobos de Halabor” (HAADER 2019: 142). Tehát mind a születési helye, mind a tanulmányainak helyszíne arról árulkodhat, hogy a magyar és latin mellett talán valamely szláv nyelvet, legnagyobb valószínűséggel a lengyel korabeli változatát is ismerte. Ha a magyar hagyományban egymással összefüggnek a viszonylag nagy időkeretet lefedő *gombolyag*-féle megoldások, akkor Halábori nyelvismerete nincs hatással az összképre.

Valamivel nehezebb a Jordánszky-kódex szöveghelyének a magyarázata, ugyanis a sriptor személyéről semmit se tudunk (NAGY 1981: 41). A kódex nyelve alapján a Délnyugat-

³ <https://www.dwds.de/wb/etymwb/drehen>

Dunántúlról, közelebbről a Dráva mellékéről való származtatás merült fel (VOLF 1879: 22; MIKESY 1957: 198). Természetesen nem egyértelmű, hogy a fordítást és a másolást ugyanaz a személy végezte-e, illetve hogy felhasznált-e a fordító a munkája során más magyar nyelvű fordítást. Ha helyes a nyelvi jellemzők után a lokalizáció, akkor HADROVICS adatai alapján az itteni szláv nyelvvaltozatokkal való közvetlen érintkezésből nem eredhet az átvétel, inkább egy magyar előzményszöveg hatását sejtethetjük. A kérdés az, hogy a kódexeket megelőző Schlägli szójegyzékbe hogyan került a *gombolyag* a *drachma* megfelelőjeként, és hogy a későbbi források hogyan viszonyulnak mindehhez és egymáshoz.

4. Gondolataimat az alábbiakban foglalom össze. Írásbeli tévesztés vagy hiba feltevése mindig az utolsó menedéke egy kutatónak a magyarázatok megalkotásakor, főleg ha nincs egyértelmű nyoma ennek. Ugyanakkor a jelenség, a nyelvek közti érintkezésen alapuló téves értelmezés, mely az ötletem középpontjában áll, nem példa nélküli. Ennek alapja a hasonló íráskép, mely a lat. *drachma* 'pénznem' → *drathwa* 'fonál' vagy *dracma* → *dratwa* módosulásokat okozhatta.

Azonban egy efféle jelenségnek írásban való öröklődése abból a szempontból kétséges, hogy aki bibliát fordít, rendszerint tud latinul, görögül és héberül – vagy legalábbis az előzők közül kettőn (az anyanyelvén kívül). Így ismernie kellene a *drachma* pénznemet is. Azt gondolhatnánk még, hogy a szótó hasonlósága miatt esetleg a *drathwa* szó családjával összetartozónak érezte a fordító, bár a fenti okból kifolyólag ennek is kicsi a valószínűsége. De a magyar fordítások mutatják, hogy mégis történt valami, ami legalább két kódexen át hagyományozódik (ha ezek forrásait és esetleges köztes kapcsolatait nem számoljuk).

Érdemes lehet a jövőben HADROVICS LÁSZLÓ szláv nyelvi példái nyomán lengyel vagy ócseh bibliafordításokat felkutatni a kérdéses változás szempontjából. Azonban könnyen lehet, hogy ekkor sem járunk sikerrel, mert a nyelvelékpusztulás révén elveszhetnek értékes források – ahogy az ötletem ihletője, az ómagyar Trója-regény is, egykori meglétükre csak áttéteken keresztül következtethetünk. Másrészt másolt vagy újonnan létrehozott munkában tévesen lejegyzett vagy felvett szóalak a forrásszövegből csupán hibás kiolvasás következménye is lehet, nem szükséges hozzá ténylegesen rontottan lejegyzett előzményszöveg.

A Schlägli szójegyzék a kódexekénél jóval korábbi azonos fordítási megoldása a szóbeliségben öröklődés lehetőségével tovább erősítheti az írott hagyomány hiányát, egyúttal megnyitja a kaput a következő kérdések előtt. Összefüggnek-e egymással és ha igen, hogyan és miként, a magyar hagyományban a *drachma*–*gombolyag* megfeleltetések? Bekövetkezhettek-e egymástól függetlenül több alkalommal téves kiolvasás? Az efféle „nyomok” fantomként kísérthetik a filológust.

Hivatkozott irodalom

- ÁSz. = *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. FEHÉRTÓI KATALIN. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁCSI ENIKŐ 2022. „Mennyivel tartozol te az én uramnak? Az ottan mondá: száz négely olajjal.” In: VARGA LAJOS – BOROS ISTVÁN – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Cura scriptorum: III. Scriptorium Konferencia*. Szent István Társulat – Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete – Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Moravcsik Gyula Intézet, Budapest–Piliscsaba. 7–17.
- DöbrK. = *Döbrentei-kódex 1508. A nyelvelék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA kiad. 1995. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- EWD. = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. <https://www.dwds.de/wb/etymwb> (2024. 06. 18.)
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gl. = BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR szerk. 1984. *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2019. Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–157.
- HAADER LEA 2021. Környülpókázott szövegek. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – HRENEK ÉVA – LADÁNYI MÁRIA szerk., *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 99–106.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1954. *Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 5: 79–181.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1994. *A magyar huszita biblia német és cseh rokonsága*. Nyelvtudományi Értekezések 138. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JordK. = *A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről: 1516–1519*. LÁZS SÁNDOR szöv. gond. Helikon, Budapest, 1984.
- KÁROLY SÁNDOR 1955. A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 57: 260–268.
- LÉON-DUFOUR, XAVIER 2008. *Az Újszövetség értelmező kéziszótára*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- MATICSÁK SÁNDOR 2018. *A mókusbőrtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MÉSZÖLY GEDEON 1913. A Döbrentei Codex evangéliumai és a Münchener Codex. *Magyar Nyelv* 9: 433–439.
- MIKESY SÁNDOR 1957. A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi Glosszák keletkezési helyéhez. *Magyar Nyelv* 63: 197–199.
- MünchK. = *A Münchener Codex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Szerk. NYÍRI ANTAL. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- NAGY ILONA 1981. A Jordánszky Kódex fordítástechnikai sajátosságairól. *Magyar Nyelv* 77: 41–48.
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest, 1890–1893.
- SZILY KÁLMÁN 1912. A Döbrentei codex viszonya a Münchenivel. *Magyar Nyelv* 8: 49–54.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. Szerk. GERSTNER KÁROLY. 2011–2022. MTA Nyelvtudományi Intézet / ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nyud.hu/index.html> (utolsó letöltés: 2024. 06. 18.)
- VOLF GYÖRGY 1879. *Bátori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.
- Vulgata = *Biblia sacra. Iuxta Vulgatam Versionem*. Editio quinta. ROBERT WEBER – ROGER GRAYSON. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart – Nördlingen. 2007.